

संत तुकारामांच्या अभंगातील समाजचित्रे

डॉ. गणेश लहाने

मराठी विभाग

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना :-

तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया उभारला. तर या संप्रदायाचा कळस म्हणून संत तुकाराम महाराजांना ओळखले जाते. म्हणून तर आजही महाराष्ट्रात ज्ञानोबा, तुकाराम आणि ग्यानबा तुकाराम या नावाचा जयघोष केला जातो. लाखो वारक-यांच्या आणि जनसामान्यांच्या मुखातून सदैव या नावाचा उच्चार होत असतो. संत ज्ञानेश्वरांनी आठरापगड जातीच्या संताना सोबत घेऊन या संप्रदायाला वाढवण्याचे काम केले. त्यातलेच या संप्रदायातील एक देहू गावचे महान संत म्हणजे संत तुकाराम होय. वारकरी संप्रदायाच्या संत मालिकेतील तुकोबा हे अखेरचे महत्त्वाचे संत होत. सामान्यांसारखा संसार करून एक साक्षात्कारी संत होण्याचे भाग्य तुकारामांना लाभले. आपल्या अजोड अभंगवाणीच्या बळावर तुकोबा आज महाराष्ट्राच्या गळ्यातील ताईत झाले आहेत. त्यांनी अनेक विषयावर ५००० अभंगांची रचना केली आहे. या अभंगवाणीतून जनसामान्य माणूस, समाज, समाजातील विविध वृत्ती - प्रवृत्ती चित्रित केल्या आहेत. अशा संत तुकाराम महाराजांचा जीवनपरिचय व अभंगातील विविध जाणवा खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

जीवनपरिचय :-

संत तुकाराम महाराजांचा जन्म देहू गावात इ.स. १५९८ मध्ये झाला. त्यांचे पूर्णनाव तुकाराम बोल्लोबा आंबिले असे होते. त्यांच्या वडीलांकडे देहूची महाजनकी होती. सावकारी, शेती आणि गावात चांगले किराणा दुकान असल्यामुळे घरची आर्थिक परिस्थिती चांगली होती. “सर्व प्रकारची अनुकूलता असताना अचानक दुःखाचे तीव्र तडाखे त्यांच्या कुटुंबाला बसू लागले. तुकाराम सतरा वर्षांचे असताना त्यांचे आई-वडील वारले. वास्तविक घराण्याचा व्यवसाय तुकोबांनी नुकताच हाती घेतला होता. यावेळी वडिलांच्या मार्गदर्शनाची त्यांना गरज होती. अशा अवस्थेत महाजनकीत स्थिरावणे तुकोबांना अशक्य होते. सावजी उदासीन वृत्तीचा असल्याने तुकोबांना मार्गदर्शन करणारे कोणी

वडिलधारे माणूस उरलेच नाही.”^१ अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रात इ.स. १६२८ मध्ये दुष्काळ पडला. अन्नपाण्याअभावी गुरेढोरे, पशुपक्षी तडफडून मेले. यातच तुकारामांचा व्यवसाय बुडाला, शेती संपुष्टात आली. दरम्यानच्या काळात पहिली पत्नी रघुमाबाई वारली त्यापाठोपाठ मुलगा संतुही वारला. कुटुंबाची झालेली वाताहत त्यांनी डोळ्यासमोर पाहिली या अनेक घटनांचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाला आणि संसाराची विरक्ती, उदासीनता आल्यामुळे संत तुकारामांनी संसाराकडे पाठ फिरवली. यातूनच ते अभंग निर्मितीकडे वळले अनेक विषयावर अभंग लिहिले त्या अभंगातून पुढील भाव जाणवतात.

१) तुकारामांचे कवित्व :-

संसारी जीवनातून विरक्त होत संत तुकारामांनी आपले मन विडुल भक्तीकडे वळवले. देहू गावच्या बाजूस असणा-या भंडा-या डोंगराचा आश्रय त्यांनी घेतला. लोकांत नाकारून एकांत स्वीकारला. एकांतात त्यांनी विडुलाचे नामस्मरण सुरु केले अनेक अभंगाची निर्मिती ते करू लागले पण या निर्मितीचे श्रेय त्यांनी स्वतःकडे न घेता परमेश्वराकडे दिले आहे. याविषयी आपल्या अभंगात तुकाराम महाराज म्हणतात की,

“नामदेवें केले स्वप्नामाजी जागे।

सवे पांडुरंगे येवोनिया।।

काम करावे कवित्व

वाउगे निमित्त्य बोलो नये।।”^२

अशी आपल्या कवित्त्वाबद्दलची स्फूर्तीची साक्ष स्वतः संत तुकाराम देतात. आपण जी अभंगाची निर्मिती करतो ती मी स्वतः करत नसून माझ्याकडून देवच ही निर्मिती करून घेतो.

२) संत तुकारामांचे आत्मचरित्रपर अभंग :-

संत तुकारामांनी आपल्या अभंगात स्वतःचे चरित्रही लिहिलेले दिसून येते. स्वतः बरोबरच आपले कुटुंब, कुटुंबावर आलेल्या आपत्तीविषयी, स्वतःची वैराग्य भावना, मोठ्या

भावाची संन्यासीवृत्ती दुष्काळाचे भयानक वर्णन, त्यात पत्नी आणि मुलाचा झालेला मृत्यू, व्यापारात निघालेले दिवाळे अशा एक ना अनेक गोष्टींचे वर्णन संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगात केलेले आहे. ते एका अभंगात म्हणतात की,

“बरे झाले देवा निघाले दिवाळे।
बरी या दुष्काळे पीडा केली।।
अनुतापे तुझे राहिले चिंतन।
जाला हा वमन संसार।।”^२

या अभंगातून महाराजांच्या विरक्त वृत्तीचे दर्शन घडते. भयान दुष्काळात व्यापाराचे दिवाळे निघाले, गुरेढोरे, धनधान्य, बायको - मुलगा सर्व संपून गेले तरी महाराज देवाला बरे झाले असे म्हणतात. तुकारामांच्या या स्वभावाबद्दल डॉ. किशोर सानप व मनोज तायडे लिहितात की, “समाजातील दुःख, धार्मिक वातावरण त्यांनी जवळून पाहिले. गीता, वेद, शास्त्रे, पुराणे वाचून काढली. त्यात धर्माचा अर्थ शोधला. शेवटी देहजवळच्या भामनाथ, घोराड्या, भंडा-या डोंगरावर जाऊन त्यांनी तपःसाधना, चिंतन - मनन - ध्यान - धारणा करून पाहिली. वेदांनी सांगितलेला देव शोधून पाहण्यासाठी त्यांनी तपसाधनादी सोपस्कार पार पाडले. त्यांच्या मनाचे ह्यामुळे समाधान झाले नाही. मग ते विठ्ठलाच्या भक्तीकडे जीव लावून वळले.”^४

असा संत तुकारामांच्या आत्मविकासाचा प्रवास त्यांच्या आत्मचरित्रपर अभंगातून अधोरेखित झाला आहे.

३) अभंगातील विठ्ठलभक्तीची ओढ :-

संत तुकारामांच्या अभंगातून विठ्ठल भक्तीची प्रखर ओढ आलेली दिसून येते. हरिनामाचा छंद लागल्यानंतर त्यांना सर्व चराचर सृष्टीत परमेश्वर असल्याचे जाणवत होते. त्यांच्या या साधकावस्थेत त्यांचे मन कधी उदासिन व्हायचे, कधी ते गांगरून जायचे अशा वेळी त्यांची विचित्र अवस्था व्हायची. वाट दाखवणारे कोणी जवळ नाही. ना कुणाचा आधार ना कुणाचे मार्गदर्शन, त्यावेळी तुकाराम महाराज म्हणतात,

“कोणाच्या आधारे करू मी विचार।

कोण देइल धीर माझ्या जीवा।।”^५

आपल्या मनाला आधार देणारे कोणीच नसल्याने विठ्ठल हाच त्यांना खरा आधार वाटायचा पण देवही भेटीला येत नव्हते त्यावेळी त्यांची अवस्था अजूनच वाईट व्हायची

आपल्या मनातील ही आर्तता व्यक्त करताना तुकाराम महाराज म्हणतात,

“कन्या सासुरासी जाये। मागे परतोनी पाहे।।

तैसे झाले माझ्या जीवा। कधी भेटसी केशवा।।

चुकलिया माये। बाळे वेळोवेळा पाहे।।

तुका तैसा तळमळी। जळावेगळी मासोळी।।”^६

अशा प्रकारची विठ्ठल भक्तीची आर्त ओढ तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून जाणवते.

४) प्रापंचिकांना उपदेश :-

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगातून प्रापंचिकांना उपदेश केला आहे. समाजातील अनेक सामाजिक दोषांवर त्यांनी घाव घातला. समाजातील व्यर्थ चालीरिती, परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा यावरही त्यांनी जोरदार टिका केली. संसारी माणसाने आपले जीवन जगत असताना आणि पैसा मिळवत असताना तो कसा मिळवला पाहिजे हे सांगताना ते म्हणतात,

“जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी।।

उत्तमचि गती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीवखाणी।।”^७

उत्तम किंवा चोख व्यवहार करून पैसा मिळवावा आणि चांगल्या कामासाठी तो मोठ्या मनाने खर्च करावा. दुस-यावर परोपकार करावेत. कोणीचीही निंदा करू नये. परस्त्री ही मातेसमान, बहिणीसमान मानावी. दुस-याचा कधी मत्सर करू नये, भुकेल्या माणसाला अन्न आणि तहानलेल्या माणसाला पाणी द्यावे. हेच ख-या अर्थाने संसारी माणसाचे जगणे असते. असे तुकाराम महाराज आपल्या अभंगात सांगतात.

५) अभंगातील जीवनानुभवाचे सार :-

संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवी जीवनातील सार आलेला दिसून येतो. शब्दांच्या माध्यमातून त्यांना बंदिस्त करत असताना तुकाराम महाराजांनी आपल्या सभोवतीचे अनेक उदाहरणे दिले आहेत. आपले विचार पटवून देण्यासाठी त्यांनी सहज - सुलभ भाषेचा वापर केलेला आहे. मानवी जीवनानुभवाचे सार सांगताना संत तुकाराम आपल्या अभंगात म्हणतात की,

“चोरासी चांदणे वेश्येसी सेजार।

परिसेंसी खापर काय होय।

“मोले घातले रडाया। नाही आसू नाही माया।

कोडियाचे गोरेपण। तैसे अहंकारी मन।।”^८

तुकाराम महाराजांनी या आणि अशाच अनेक अभंगातून मानवी जीवनातील सार अनेक उदाहरणांच्या माध्यमातून सांगितले आहे.

६) समाजातील ढोंगीप्रवृत्तीवर हल्ला :-

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगातून समाजातील ढोंगी प्रवृत्तीवर हल्ला चढवला आहे. धर्माच्या नावावर समाजाला लुबाडणारे ढोंगी लोक, संन्यासी असल्याचे सांगून विषयाचा भोग घेणा-या, नास्तिक प्रवृत्ती असलेल्या संताचा मत्सर करणारे, चोरी करणारे अशा प्रवृत्तीवर हल्ला चढवताना तुकाराम महाराज म्हणतात की,

“दावुनि वैराग्याची कळा

भोगी विषयाचा सोहळा।

पाया झाला नारू। तेथे न बांधा कापुरु।।

तेथे बिबव्याचे काम। अधमासि तो अधम।।’^{१९}

जशास तसा न्याय सांगून तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगातून समाजातील ढोंगीपणावर हल्ला चढवला आहे.

७) अभंगातील प्रतिमासृष्टी :-

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचे अंतःरंग हे प्रतिमासृष्टीने खचाखच भरलेले आहे. व्यावहारिक जीवनातील, दैनंदिन, सामान्य माणसाच्या आयुष्यातील अशा प्रतिमांचा वापर तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगवाणीतून केलेला आहे. अभंगातील या प्रतिमासृष्टीविषयी डॉ. मालती पाटील म्हणतात की, “प्रतिमानांच्या भाषेत बोलणे ही तुकारामांची सहजप्रवृत्ती असल्याने त्यांची काव्यसृष्टी प्रतिमानांनी खच्चून भरलेली आहे. उत्तम प्रतीच्या काव्यात प्रतिमाने असतातच.”^{२०} याशिवाय रूपक, दृष्टांत, उपमा तुकारामांनी आपल्या अभंगात अनेक ठिकाणी वापरलेले दिसून येतात याचेच एक प्रतिबिंब खालील अभंगात जाणवते.

“परिमल म्हणून चोळू नये फूल। खाऊ नये मूल आवडते।।

काय एक नव्हे धरितां अंतरी। कासवीचे परी वेळोवेळा।।

मोतियाचे पाणी चाखू नये स्वाद। यंत्र भेदुनि नाद पाहू नये।।

कर्मफळ म्हणुनी इच्छू नये काय। तुका म्हणे कर्म दावू

लोकां।।’^{२१}

या अभंगात ते म्हणतात कर्म फळाची आपेक्षा धरून कर्म करू नये, फुलाचा मधुर सुगंध आला म्हणून चोळून टाकू नये, मूल आवडते म्हणून कोणी खाते का ? मधुर ध्वनीचे

वाद्य फोडून कोणी त्याचा नाद पाहू नये त्याचप्रमाणे कर्म देणारी फळे असली तरी इच्छा धरून कर्म करू नये.

याशिवाय बहुरुपी, बगळा, मांजर, हरीण, चंदन, कुंभार, घोडा, गाढव, कुत्रा, मासा, हत्ती, पर्वत, वाळू, शिंपला, कापुर, बुक्का, चंद्र - चांदणे, ग्रह अशा कितीतरी प्रतिमा संत तुकारामांनी आपल्या अभंगात वापरलेल्या दिसून येतात.

अशा प्रकारे संत तुकारामांच्या अभंगातून विविध भाव - भावना, कल्पना, प्रतिमा, दृष्टांत, रूपक यांचा वापर करून समाजाचे सुंदर चित्रे अभंगातून मांडलेली दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. यादव आनंद - एका लेखकाचा अभ्यास : मध्ययुगीन तुकाराम य.च.मु.वि. नाशिक, प्र. आ. २०१०, पृ.क्र. ५.
२. नसिराबादकर ल. रा. - 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सातवी आ. २००३, पृ.क्र. १२५.
३. तत्रैव - पृ.क्र. ३३.
४. सानप किशोर, तायडे मनोज - 'तुकाराम : व्यक्तिमत्त्व आणि कवित्व, पृ.क्र. २०.
५. तत्रैव - पृ.क्र. १२६.
६. तत्रैव - पृ.क्र. १२६.
७. तत्रैव - पृ.क्र. ३७.
८. तत्रैव - पृ.क्र. १३१.
९. तत्रैव - पृ.क्र. १३०.
१०. तत्रैव - पृ.क्र. ४९.
११. तत्रैव - पृ.क्र. ४९.
१२. संत तुकारामांची अभंगगाथा.